

હસમુખ પાઠકની પ્રતીકરાગી કવિતા

સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળના પ્રયોગશીલ કવિ હસમુખ પાઠક છે. પ્રત્યેક કૃતિમાં વિષયવસ્તુ, છંદ-લય અને અભિવ્યક્તિના નવા પ્રયોગો માટે મથતા આ કવિએ 'નમેલી સાંજ' (૧૯૫૮)ની અઢાર રચનાઓ ઉમેરી છે. બંને ખંડની રચનાઓ ભાવબોધ અને અભિવ્યક્તિની રીતે ભિન્ન છે. હસમુખ પાઠકની કવિતામાં પ્રતિરૂપ અલંકારરૂપ અર્થાત ઉપમા કે ઉત્પ્રેક્ષા તરીકે નહીં પણ કાવ્યમાં વ્યાપી રહેલ વિચારને ધ્વનિત કરવા માટે પ્રયોજવાનું વલણ નવીન કવિતાઓમાં, આ કવિ દ્વારા પણ સ્કુટ થતું જોવા મળે છે. લય, પ્રાસ, પ્રતીક અને કૌંસ જેવી કથનની તરકીબો દ્વારા આ કવિ અને તેમના સમયના કવિઓ, કવિતાને આકાર આપવા સફળ રહ્યાં છે.

હસમુખ પાઠકનાં પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'નમેલી સાંજ'માં ઉપર દર્શાવેલી નવીન કવિત્વરીતિનાં સુંદર નિદર્શનો પૂરા પાડે છે. એમનું 'ઉચાળો' કાવ્ય જોઈએ,

“છે એક કોઈ વૃદ્ધ ,રે કુંભાર
 (ધીમી ચલ જાણે શાશ્વતે ડગલાં ભરે ઈશ્વર)
 અને સંગાથે છે ખોલકું
 (રે મૂક માનવતા સરીખું !)
 પીઠ પર એની રહ્યો છે ભાર.”
 જાણે કે જગતમાંથી ઈશ્વર અને માનવતા ઉચાળો ભરી રહ્યાં છે.
 ત્યાં તો અચાનક ફૂતરાં (શયતાનનાં બચ્યાં !)
 બધાં જાગી જઈ શું તીવ્રતાપૂર્વક ભસ્યાં !
 મધરાતમાં મૂંગા રહ્યાં છે તારલા.

અહીં વૃદ્ધ, ખોલકું અને ફૂતરાનાં પ્રતીકો દ્વારા કવિને અભિપ્રેત અર્થ કૌંસમાં આપ્યો છે. તે કંઈક અંશે કાવ્યના ધ્વનિને સ્કૂટ કરી દે છે. છેલ્લી પંક્તિમાં સૂચવેલું તારાનું મૌનકવિ જેવા સમભાવીની લાચારી દર્શાવે છે. અહીં મૂક માનવતાની વાત છે. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ યોગ્ય કહ્યું છે- “અહીં મૂક માનવતાનું પ્રતીક ખોલકું છે. તેની સાથે જતો કુંભાર ઈશ્વરનું પ્રતીક છે અને તેમના પ્રતિ ભસતાં ફૂતરા શયતાનના પ્રતીકો છે. ઉપર અવલોક્યું તે કાવ્યમાં કવિએ બલિષ્ઠ પ્રતીક રચના કરી છે. તેનાં પ્રતીકો પ્રમાણમાં સંકુલ છે અને કાવ્યાત્મક રીતે પ્રયોજ્યાં છે.

” (૧) કવિનો સંકેત એમ દર્શાવે છે કે ઈશ્વર અને માનવતા જગતમાંથી વિદાય લઈ રહ્યાં છે. દક્ષા વ્યાસે યથાર્થ કહ્યું છે- “હસમુખ પાઠકને પ્રિયકાંતની પેઠે કાવ્યમાં દૃશ્ય ,પ્રસંગ કે કથાતત્ત્વનો આભાસ ઊભો કરીને વ્યંજના સાધવાનું વિશેષ ઝાવતું જણાય છે”. (૨) ‘કોઈને કાંઈ પૂછવું છે?’માં શ્રેષ્ઠ પ્રતીકયોજના દેખાય છે. નંબર લગાવેલો પાડો, ચિહ્નકાર બસ અને ‘કૌંસ પર જે થાય તે થઈ ગયું’ એ ઉદ્દગારો વેધક રીતે નિષ્ફુર સમાજના કૌંસ પર દેવાતું વ્યક્તિનું બલિદાન સૂચવે છે. કવિની સંવેદના બિનંગત ઢબે કાવ્યમાં કલાત્મક રૂપે ઠરે છે એ તેની વિશેષતા છે.

મંદ વેગે ચાલતો..
 નંબર લગાવેલો જતો પાડો...
 ને કૌંસ પર જે થાય છે તે થઈ ગયું,
 લોહીનાં ખાબોચિયામાં માંસના લચકા
 અને બે શીંગના ટૂકડા –
 એના વિશે,કહો
 કોઈને કાંઈ પૂછવું છે?

આ કવિ એ ‘વૃદ્ધ’ ‘આ આયનામાં’ અને ‘સર્જન’ એ ત્રણ કૃતિઓમાં પંક્તિઓની સહેતુક વિશિષ્ટ ગોઠવણી કરીને દૃશ્ય આકાર ઉપસાવવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો છે. ‘સર્જન’માં આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ,પૃથ્વી એ શબ્દોને એકબીજાની નીચે અને તારા, ગ્રહો ને નિહારિકા, એ શબ્દોને નક્ષત્રોની રીતે ગોળ વર્તુળરૂપે ગોઠવીને કવિ વક્તવ્યનો મર્મ આકારમાંથી ઉપસાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. ‘વૃદ્ધ’માં શીર્ષકની શરૂ થઈને છેલ્લા શબ્દ ‘જે – સુધી એવી ગોઠવણી કરી છે કે ચક્રકારે વાંચન થાય ને તેમાંથી ભાવચક્રનું સૂચન થાય.

“કેવું પરોઢે ઉઘડે (શિશુનું બગાસું)
 આ શહેરનું ,લથડિયાં ભરતા સૌ
 (શું રાતપાળી કરતાં મજૂર?) તારા...
 કેવી બપોર (ઘરડી પણ વાંઝણી સ્ત્રી)
 ને સાંજ (લિપસ્ટિક વડે શણગારી ઓષ)

બાહ્ય ચિત્રની સામે કલ્પનોત્થ સામ્ય દર્શાવતી કૌંસમાંથી ઉત્પ્રેક્ષાઓ કૃતિનો વિશિષ્ટ આકાર ઉપસાવી આપે છે.એક સળંગ વાક્યમાં પૂરા થતાં ‘જાઉં આગળો’માં આંખનું કામ પગને અને પગનું કામ કાનને સોંપીને કવિએ ઇન્દ્રિયવ્યત્યયનો આશ્રય લીધો છે.

“આંખનો ટેકો લઈને, કાનની ભાંખોડ ભરતાં
 ઘાસ લીલું (ઈશ્વરે ખોળો હુંઝાળો પાથરેલો હોય),
 તેમાં સૂર્યના શબ્દો સમજવા પગ
 અડાડી સરકતું અહીં બાગમાં...”

હસમુખ પાઠકની કવિતામાં સામાજિક અન્યાય, નગરજીવનની ભીંસ, માનવજીવનની મજબૂરી કે કરૂણતા, સભ્ય જગતની જડતા, શુષ્કતા, ગતિશીલ અગતિકતા પોતીકી રીતે પ્રગટે છે.કવિની વક્રદૃષ્ટિ તેમની રચનાઓમાં સતત પરોવાયેલી રહે છે.

હસમુખ પાઠકના ચિંતનપ્રવણ કાવ્યોમાં વિષયવૈવિધ્ય સારું છે. સુખ, દુઃખ, વિચાર, અદ્વૈત, સરખામણી જેવા સાવ અમૂર્ત વિષયો પર કવિએ પોતાનું ચિંતન કાવ્યના સ્વાંગમાં રજૂ કર્યું છે. માણસની વાસનાઓ, આશા-આકાંક્ષાઓ, આધ્યાત્મિક ભાવ ઈત્યાદિ પણ કેટલાંક કાવ્યોમાં લાક્ષણિક રીતે વ્યક્ત થયાં છે. આ બધી રચનાઓની વિશેષતા એ છે કે કવિનું લક્ષ્ય ચિંતન રજૂ કરવાનું નહીં પણ કાવ્ય સિદ્ધ કરવાનું છે. ‘સેતુ’, ‘રાહ’, ‘ઈચ્છામૃત્યુ’ અને ‘સંધ્યાવંદન’ આ ચારે ચિંતનપ્રવણ કૃતિઓમાં આધ્યાત્મિક અભિગમ જોઈ શકાય છે.

‘નમેલી સાંજ’ની ‘સાંજ’, ‘તણખલું’, ‘આંબો’, ‘કોઈને કાંઈ પૂછવું છે ?’, ‘પશુલોક’, ‘વૃદ્ધ’, ‘મૃત્યુ’, ‘રાજઘાટ પર’ વગેરે રચનાઓ વ્યંજનાગર્ભ સંકુલ પ્રતીકાત્મકતા, કૌસના ઉપયોગ દ્વારા બે સ્તરે ચાલતી ગતિ, માત્રામેળ છંદોના ખંડકોનો પરંપરિત પ્રયોગ અને આધુનિક ભાવબોધ જેવી લાક્ષણિકતાઓથી ધ્યાનાર્હ છે. મૃત્યુ, પ્રેમ, ચૈતન્યતત્ત્વ જેવા ગહન-વ્યાપક ભાવોને વિષય બનાવતી ‘શિર નમ્યું’, પૌરાણિક પાત્રો કે પ્રસંગોને આધારે લખાયેલી ‘અંતઘડીએ અજામિલ’, અંતર-અવગાહન કરતી ‘ગજેન્દ્ર ચિંતન’ વગેરે દીર્ઘ રચનાઓ ગદ્યલયની અનેક શક્યતાઓને પ્રગટાવે છે.

સંદર્ભ :

- i. ૧ નમેલી સાંજ- રવાણી પ્રકાશન,અમદાવાદ.૧૯૫૮
- ii. ૨ હસમુખ પાઠક- પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ સાહિત્યકાર શ્રેણી,આદર્શ પ્રકાશન ૧૯૮૩
- iii. ૩ સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી કવિતા:પરિદર્શન –દક્ષા વ્યાસ ,પાર્શ્વ પ્રકાશન,અમદાવાદ.૨૦૧૦

પ્રા.પંડ્યા મહિમનરામ જી.

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

એસ.એસ.પી.જૈન કોલેજ,

ધાંગધા. - ૩૬૩૩૧૦